

Ziarah: inhemsk religiös turism i Indonesien

André Möller, FD, islamologi.

Inledning

Pilgrimsresor och religiös turism är ett relativt outforskat religionshistoriskt fenomen. Inte desto mindre utgör pilgrimsresor ofta en integrerad del av den religiösa praktiken inom vitt skilda kulturområden, och pilgrimsmålen en oundgänglig del av (den religiösa) geografien. Frågan varför religionshistoriker, religionsantropologer och religionssociologer med flera inte studerat den religiösa turismen i någon vidare utsträckning ska vi låta stå obesvarad här, men vi kan notera att det inte är ovanligt att allestädes närvarande religiösa föreställningar och praktiker av någon anledning undgår forskarnas uppmärksamhet. Forskning kring islams så kallade fem pelare, som sägs utgöra stommen i hela islams "hus", är till exempel fortfarande relativt outforskade. Vidare har forskare som fokuserat på vardagligt religiöst liv (åtminstone inom islam) ofta fokuserat på vad de antagit stått utanför den "riktiga religionen", och därmed missat hur vardagspraktiken står i relation till de normerande texterna och uttalandena.

I denna korta artikel kommer jag att ge några introducerande perspektiv på pilgrimsresor, pilgrimsmål och religiös turism på Java, Indonesien. I artikeltiteln återfinns ordet "inhemsk" av den anledningen att jag här bara befattar mig med den religiösa turism på Java som javaneserna själva står för. Västerländska turisternas sökande i det imaginärt upplysta österlandet, i den mån de finns i Indonesien, står alltså utanför denna artikels fokus. Det kan noteras att dessa västerländska turisternas resor i första hand söker sig till områden där buddhismen och hinduismen är dominerande, varför de ibland också kallas *dharmaturister*. Av den anledningen är det starkt muslimska Indonesien sällan ett givet mål för dessa turister, även om vissa för-islamiska lämningar möjligtvis skulle kunna locka dem något.

Muslimska resor

Mest känd av alla pilgrimsresor är förmodligen den årliga muslimska vällfärden till Mecka, *hajj*. Under några veckor varje år vällfärdar mer än två miljoner muslimer, varav omkring inte mindre än tio procent är indoneser, till den heliga staden, för att utföra de ritualer som utförts på liknande vis varje år de senaste 1400 åren. Denna pilgrimsfärd är en av islams fem pelare (tillsammans med trosbekännelsen, tidebönen, fastan och skatten) och utgör därför en plikt för alla muslimer som besitter de ekonomiska och fysiska förutsättningar som krävs. Trots att denna pilgrimsfärd utgör "the greatest gathering of humanity on earth"

varje år (Bianchi 2004:3), är *hajj* ett synnerligen anonymt rituellt komplex i den västerländska forskningen. I muslimska länder, å andra sidan, är *hajj*-litteraturen omfattande och snabbt växande, och varje boklåda i Indonesien med lite självrespekt kan uppvisa hyllmetrar med pilgrimslitteratur. Dessa böcker är dock huvudsakligen antingen tämligen handfasta ritualmanualer och handböcker för framtida pilgrimer, eller reflektioner skrivna av dem som redan åkt på *hajj*.

Men *hajj* är inte den enda resan av vikt inom islam. En annan resa som präglat islams föreställningsvärld är den som profeten Muhammad företog från Mecka till Yathrib (sedermera känd som Medina) år 622. I och med denna äventyrsfulla resa, känd som *hijra*, bröt Muhammad relationerna med invånarna i Mecka, och började bygga upp det första muslimska samfundet (som sedan fått stå som ideal för många muslimer). Detta var en högst fysisk resa kantad av strapatser och eskapader, men det var också en symbolisk resa från något klandervärt för-islamiskt till det muslimska (förlovade) landet, *dar al-islam*, och ordet *hijra* anspelar ofta på denna symboliska resa för dagens muslimer. Att säga upp sig från ett arbete där korruptionen är utbredd kan med andra ord tolkas som en *hijra*, vilket också beslutet att börja förätta den obligatoriska tidebönen kan göra. Man kan med andra ord göra en spirituellt *hijra*. När det gäller muslimer som lever som minoriteter (främst i Europa och USA) menar vissa muslimska lärda att dessa bör företa en *hijra* tillbaka till sina (muslimska) ”ursprungsländer”. Andra lärda pekar dock åt ett motsatt håll, och menar att muslimer i länder där islam är majoritets- eller statsreligion bör *hijra* ställas till länder där islam är i minoritet, eftersom de då samtidigt lämnar bakom sig de korrupta muslimska regimerna och (i vissa fall tillhörande) inskränkningar i religionsfriheten.

Rihla är en annan muslimsk resetradition med långa anor. Termen i sig innefattar resande i generella ordalag, men förekommer ofta i kombinationen *rihla fi talab al-'ilm*, och betecknar alltså ett resande i jakt på kunskap. I en välkänd profetisk tradition (*hadith*) uppmanar profeten sina anhängare att söka efter kunskap, ”ända till Kina” om det skulle behövas. Föga förvånande har därför detta kunskapsresande en lång historia i den muslimska världen. Min egen nästan treåriga tillvaro på Java sattes ofta in i detta mönster, då många javaneser inte riktigt kunde förstå varför jag frivilligt valt att bo på Java (man utgick dock i första hand från att jag inte var där frivilligt, utan att jag blivit utkommenderad av någon smått galen professor). När jag sa att jag var där i jakt på kunskap föll bitarna på plats och ämnet behövde inte diskuteras mer, även om en och annan kommenterade att jag åtminstone inte behövt ta mig ända till Mittens Rike.

Ytterligare en form av resande inom den muslimska världen är den som betecknas med termen *ziyara* eller *ziarah*, som avser resande till (mer eller mindre; ofta mer) lokala helgedomar och spirituellt potenta platser. Denna form av resande är väldigt vanlig på Java och i resten av Indonesien, varför vi har kommit fram till artiklens egentliga mål.

Pilgrimsresor och (framför allt) pilgrimsmål på Java

Till att börja med kan vi konstatera att det inom *ziarah*-traditionen på Java tveklöst är målet och inte resan som står i fokus, och detta skiljer sig från vissa pilgrimstraditioner på andra håll, där resan är minst lika betydelsefull som målet (om det ens finns något fysiskt mål). På Java ses resan bara som en nödvändighet för att komma fram till den aktuella helgedomen, och det är vid målet (inte på resan) som meningsfullhet skapas. Detta innebär inte att det inte finns kringresande muslimer på Java som ser resan som en viktig del av deras självpåtagna uppgift. Dessa muslimer finns i allra högsta grad på Java, men deras resor måste ses som en del av *rihla fi talab al-'ilm* (som diskuterats ovan), då de ofta reser mellan olika muslimska skolor (*pesantren*) för att studera hos olika shejker (*kiai*). Inte desto mindre ägnar dessa studenter sig självklart också åt *ziarah* när de ändå är på resande fot. Huvudmålet för dem är dock kunskapssökande.

De främsta pilgrimsmålen för javanesiska muslimer är gravarna av de nio helgon (*wali sanga*) som sägs ha introducerat islam på Java i början av 1400-talet. Dessa nio (som i vissa fall sägs vara betydligt fler) vördas dels av den enkla anledningen att de antas ha bjudit med javaneserna på en resa på den raka väg (*sirat al-mustaqim*) som islam erbjuder, dels för att de anses ha haft extraordinära förmågor och stått Gud nära. Trots att dessa helgon hade sina födelseorter utanför Java är de alla begravna på Javas norra kust, och det är just den norra kusten på Java som anses vara den där islam fått starkast fotfäste. Inte desto mindre kan för-islamiska symboler vara mycket tydliga på vissa håll, till exempel i staden Kudus på centrala Java där *Sunan Kudus* (ett av de nio helgonen) är begravd. Den välkända moskén intill begravningsplatsen är känd som *Masjid menara*, alltså Minarettmoskén. Anledningen till detta är den minaret som är kvarleva från en för-islamisk byggnad som ramar in moskén och nästintill sätter den i skymundan. På denna säregna minaret, byggd med tydliga hinduiska drag, finns det också en del kinesiskt porslin inmurat.

Andra *wali sanga*-pilgrimsmål lyckas attrahera både javanesiska muslimer och kinesiska buddhister/daoister. Ett sådant mål är *Sunan Gunung Jatis* grav utanför Cirebon på västra Java, dit alltså både muslimer och icke-muslimer kommer. Orsaken till att även kineser lockas till platsen är att Gunung Jatis fru var kinesiska. Enligt legenden somnade den unge Gunung Jati på sitt förankrade skepp i hamnen en dag, och när han vaknade upp igen hade han redan kommit till Kina. Han öppnade där en medicinpraktik dit kineserna kom i stora skaror efter att alla som kom dit inte bara fått lära sig att utföra den rituella tvagningen och tidebönen utan också blivit friska. Kejsaren försökte smutskasta Gunung Jati men lyckades inte, och istället gjorde den sistnämnde så stort intryck på kejsaren att denne erbjöd Gunung Jati sin dotters (Ong Tien) hand. Gunung Jati accepterade, gifte sig och for tillbaka med sin nya fru till Java. Både Gunung Jati och Ong Tien är idag begravda i samma komplex, dit alltså både javanesiska

muslimer och kinesiska icke-muslimer vallfärdar i en synnerligen intressant och sällsynt symbios.

Men det är inte bara *wali sangas* gravar som besöks av befolkningen på Java. Det finns också en uppsjö mer lokala helgon som attraherar pilgrimer året om. Gemensamt för dessa är att de ofta antas ha spelat en stor roll för islams spridning eller utveckling på Java. Inte sällan är deras rykte mycket lokalt, och dessa helgon antas ibland också ha varit de som givit upphov till en by eller mindre samhälle och alltså fungera som någon slags lokal anfader. Även bland dessa mindre helgonfigurer finns det de som besöks av både muslimer och icke-muslimer. Ett exempel på det är *Mbah Djugos* grav vid Kawi-berget på östra Java, dit främst muslimer vallfärdar men även en del kinesiska icke-muslimer. Orsaken till att även kineser kommer till platsen är att *Mbah Djugo*, som troligen var verksam under 1800-talet, tidigt förespråkade nödvändigheten av nationell enhet och solidaritet mellan folk av olika bakgrunder. Detta är ett ständigt återkommande tema i det mångkulturella och mångreligiösa Indonesien, och något som minoriteter har orsak att värna extra om. Intressant nog lyckas javanesiska muslimer och icke-muslimska kineser företa pilgrimsresor till denna grav nästan utan att interagera överhuvudtaget med varandra (vilket kan tyckas undergräva tanken med nationell enhet).

Javaneserna företar också pilgrimsresor till forna ledares gravar. På centrala Java är det framförallt *Imogiri*-komplexet strax söder om Yogyakarta som lockar pilgrimer. Här ligger kungadömet Matarams storheter begravna, och i synnerhet Sultan Agung (som gjorde sig känd för sitt motstånd mot kolonialmakten på 1600-talet) grav är välbesökt. Även Indonesiens förste president, Soekarno, har en välbesökt grav. Denna är belägen i Blitar på östra Java. Trots det massiva motstånd som till slut fick landets andra president, Suharto, att avgå 1998 kan man förutse att dennes grav också kommer att bli välbesökt den dagen han går bort. När det gäller landets fjärde president, och den första demokratiskt tillsatta, Abdurrahman Wahid, kan man utgå från att hans grav kommer att bli mycket välbesökt den dag han går bort, då han inte bara var president utan också är en *kiai* och antas besitta många förmågor och krafter. Angående den nyligen bortgångna Nurcholish Madjid (om vem det författats en avhandling här på CTR) kommer det bli intressant att se hur hans gravplats kommer utvecklas.

Förutom de redan nämnda pilgrimsmålen har även landets katoliker några lokala helgedomar som de vallfärdar till, och så är även fallet med landets hinduer och buddhister. De största hinduiska och buddhistiska lämningarna, Prambanan och Borobudur, är dock vanligtvis mest frekventerade av indonesiska muslimer som turistar i området.

Till sist, till avlidna familjemedlemmars gravar företas också resor, och det i första hand i samband med den heliga fastemånaden ramadan. Om detta har jag skrivit annorstädes.

Vem är pilgrim?

Pilgrimsresor har ofta en något (negativt) "lantlig" klang över sig, och antas inte sällan vara något som äldre manliga bönder kan tänkas ägna sig åt. En sådan stereotyp kan inte cementeras av den javanesiska verkligheten. På Java är pilgrimsfärder en populär (religiös) aktivitet bland till synes alla grupper i samhället: unga som gamla, kvinnor som män, stadsbor som bybor. Alla indikationer pekar också på att pilgrimsresandet på Java ständigt ökar i popularitet, och pilgrimsmålen är mycket riktigt också ofta alldeles översållade med tillresta pilgrimer. Föga förvånande finns det därför nu också speciella resebyråer som inriktar sig på den inhemska religiösa turismen på Java. Är man bosatt i Jakarta, till exempel, kan man boka en veckoresa (med buss) som utlovar besök vid alla nio *wali sanga*-gravarna och ytterligare några stopp. Dock ska det ju påpekas att muslimska modernister (ofta affilierade med organisationen *Muhammadiyah*) inte alls är så benägna att företa pilgrimsresor som muslimska traditionalister (ofta affilierade med organisationen *Nahdlatul Ulama*) på Java. Detta hänger samman med den religiösa turismens syfte, som ska diskuteras kort nedan.

När det gäller pilgrimsfärden till Mecka, har det också nyligen visats att indoneser från alla grupper är benägna att företa den. Uppgifterna om den "exakta pilgrimsprofilen" skiljer sig något från provins till provins i Indonesien. Nationella siffror visar dock att det är fler kvinnor än män i Indonesien som vallfärdar till Saudiarabien varje år. I grannlandet Malaysia har det också visats att pilgrimsfärden till Mecka numera ofta företas när pilgrimen är i trettio- eller fyrtioårsåldern, och ses då som ett viktigt steg i karriären. Detta skiljer sig från tidigare praxis, då man ofta for på *hajj* på ålderns höst. En liknande utveckling i Indonesien är mycket trolig.

Pilgrimsaktiviteter

Vad gör man då på pilgrimsmålen? Svaret på den frågan är beroende av vad man har för religiös bakgrund, och till hur stor del man är influerad av organisationer som *Muhammadiyah* och *Nahdlatul Ulama*, samt hur stor del traditionell javanesisk kultur man har med sig i bagaget.

Generellt är det dock bönen som står i fokus vid pilgrimsmålen, och man ber dels för den avlidne (helgonet), dels för sig själv. Bönen riktad till den avlidens välgång på den andra sidan är relativt okontroversiell, men angående bönen som fokuserar på pilgrimen själv finns det däremot olika uppfattningar. Det är frågan om bönen mottagare som vållar en del problem på Java. Ska bönen riktas till helgonet eller till Gud? Den mer ortodoxa föreställningen är att bönen ska adresseras direkt till Gud, och orsaken till att man framställer bönen vid helgedomen är helt enkelt att helgonet anses vara *nära* Gud. Inte desto mindre finns det också många muslimer på Java som är av övertygelsen att bönen kan

riktas till helgonet och att detta sålunda har Guds mandat för att fördela Hans välsignelser. Sådana föreställningar klassas dock som *syirk* eller *bidah* av andra muslimer, och detta *syirk* och *bidah* är några av de värsta synderna inom islam, nämligen att ställa någon vid Guds sida respektive att underblåsa heresi. För dessa muslimer är det otänkbart att rikta sin bön till någon annan än Gud. Centralt vid pilgrimsmålen är också koranrecitation, erinrande av Gud genom att repetera Hans namn (*dzikir*) och lovsjungande (*salawat*) av profeten Muhammad, och dessa praktiker kan också anses tämligen okontroversiella.

Det finns också mer ”traditionella” javanesiska aktiviteter vid pilgrimsmålen, och dessa betraktas ofta som beklagansvärda av muslimer som betraktar sig själva som ortopraxa. Till dessa aktiviteter hör olika sorters meditationsövningar och fasta. Fasta *per se* är ju en allmänt förekommande form av fromhet inom islam, men här är det en annan sorts fasta det gäller, nämligen *pasa mutih*, det vill säga ”vit fasta”. Med denna vita fasta avses att man bara äter vitt kokt ris och dricker vatten under en viss period för att uppnå sina mål. Målet som avses är ofta att få ett tecken från helgonet, och detta tecken kan träda fram såväl under drömmar som under vaken tid. Mer extrema handlingar för att erhålla tecken kan vara att sänka ner sin egen kropp i vatten under en viss (lång) period, eller att spendera tid i meditation i någon grotta eller ödslig skog.

Det är av vikt att poängtera att själva förfarandet vid pilgrimsmålet är ganska komplicerat och att det skiljer sig åt olika pilgrimsmål emellan. Det kan till exempel handla om att pilgrimen måste ha något specifikt objekt med sig, eller att hon måste framföra sina böner på speciella vis och i en bestämd ordning. Av denna anledning finns det rituellt expertis på plats i form av en eller flera så kallade *juru kunci* (”nyckelhållare”) som sköter helgedomen/graven och erbjuder hjälp till behövande pilgrimer (dit i princip alla utom de ständigt återkommande kan räknas) för att förhindra onödig förvirring. Felaktigheter i pilgrimsförfarandet kan få allvarliga konsekvenser, och äventyra hela pilgrimsresans syfte. Böner som förblir ohörda trots återkommande framförande vid ett speciellt (och ”korrekt” valt) helgons grav förklaras vanligtvis med att framförandet inte varit helt riktigt, och att pilgrimen därför måste göra om sin resa och ta hjälp av den expertis som finns.

Tänkbara motiv till pilgrimsresor

Olika javanesiska muslimer har olika motiv, syften och intentioner till sina pilgrimsresor. Till en och samma grav kan därför javaneser med olika bakgrund komma. *Sunan Tembayats* grav på centrala Java är ett bra exempel på det, dit folk med (minst) tre olika syften kommer, nämligen för att (1) besöka sin lokala anfader, (2) besöka en forn javanesisk kung, eller (3) besöka ett muslimskt helgon. Dessa tre motiv existerar vid sidan av varandra på Java, och det ena utesluter heller inte det andra.

I mer generella ordalag har det sagts att den välkände muslimske 1300-talsresenären Ibn Battuta företog sin resa (*rihla*) på grundval av fyra sökanden, nämligen:

- (1) sökandet efter helgedomar och religiös geografi
- (2) sökandet efter kunskap
- (3) sökandet efter erkännande och/eller makt
- (4) sökandet efter resviljans tillfredsställande (Netton 1993: 57).

När det gäller den javanesiska inhemska religiösa turismen, skulle jag föreslå fyra andra sökanden, nämligen:

- (1) sökandet efter välsignelse och merit
- (2) sökandet efter kunskap, historia och identitet
- (3) sökandet efter makt
- (4) sökandet efter underhållning

Utrymmet här tillåter inte långa utläggningar om dessa fyra sökanden, men några ord bör nämnas. Kanske det viktigaste motivet till javanesiska *ziarah*-praktiker är sökandet efter välsignelse (*barakah*) och religiös merit (*pahala*). Vid helgedomen antas Guds välsignelse vara speciellt starkt koncentrerad, och de flesta muslimer på Java är av övertygelsen att denna kraft av välsignelse kan kanaliseras till pilgrimerna (även om *sättet* på vilken den kanaliseras debatteras). I samband med detta antas det också att pilgrimen erhåller merit från Gud för den fromhet hon visat genom att på sin pilgrimsfärd be för helgonet. Men de javanesiska pilgrimerna söker också efter kunskap, historia och identitet, och med det menar jag att de söker kunskap om sin egna specifikt *javanesiska* islams historia och sin egna specifikt *javanesiska* muslimska identitet. Med tusentals kilometer till det Heliga Landet och de normativa pilgrimsorterna förblir drömmen om *hajj* just en dröm för många muslimer i Indonesien. Därför skapas en lokal form av en universell religion bland annat genom *ziarah*, och det är samtidigt genom densamma som kunskap om denna lokala islam fås. Pilgrimsresor på Java är ofta rena kunskapsresor som företas med syftet att förstå och ta del av sin historia. Det finns också en politisk (makt-)dimension av pilgrimsresandet på Java, och det är en allmänt förekommande idé att maktpositioner antingen kan fås direkt genom *ziarah* eller förstärkas genom den. Något av det första Abdurrahman Wahid gjorde som president var till exempel att åka på pilgrimsfärd på Java, och han sade sig också ha utfört en *ziarah* till *Sunan Kalijagas* grav i Demak på centrala Java strax innan han blev vald till president. Enligt uppgift ska den kommande presidenten då ha hört helgonets röst riktas emot honom, och han säger sig också ha "fått" en koranisk vers ("med stor makt/kraft") att recitera varje dag. Till sist, pilgrimsfärder är också underhållning eller en form av sökande efter resviljans tillfredsställande. Att

ägna sig åt religiös turism utesluter ju inte att man samtidigt ägnar sig åt lite profan (och kommersiell) turism mellan helgedomarna.

Lästips:

- Bianchi, Robert R. 2004. *Guests of God: Pilgrimage and Politics in the Islamic World*. Oxford: Oxford University Press.
- Eickelman, Dale F. & James Piscatori (red.). 1990. *Muslim Travellers: Pilgrimage, migration, and the religious imagination*. New York: Routledge.
- Jamhari. 2000. "In the Center of Meaning: The *Ziarah* Tradition in Java." Sid. 51-90 i *Studia Islamika*, vol. 7, nr. 1.
- Jonge, Huub de. 1998. "Pilgrimages and Local Islam in Java". Sid. 1-25 i *Studia Islamika*, vol. 5, nr. 2.
- Kull, Ann. 2005. *Piety and Politics: Nurcholish Madjid and his Interpretation of Islam in Modern Indonesia*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Möller, André. 2005. *Ramadan in Java: The Joy and Jihad of Ritual Fasting*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Netton, Ian R. (red.). 1993. *Golden Roads: Migration, Pilgrimage and Tradition in Mediaeval and Modern Islam*. Surrey: Curzon Press.